

М. А. Даніловіч

КАМПАРАТЫВІЗАЦЫЯ СЛОВА ЯК СПОСАБ УТВАРЭННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Разглядаецца не адзначаны раней у навуковай літаратуры спосаб утварэння фразеалагізмаў, заснаваны на кампаратывізацыі слова. Паказваюцца прамежкавыя тыпы пераходу слова ў параўнальную канструкцыю. Выяўляецца кола слоў, пераважна іншамоўных, якія з-за сваёй семантычнай дэактуалізацыі маюць схільнасць да перараджэння ў кампаратыўныя фразеалагізмы.

Спосабы ўтварэння фразеалагізмаў атрымалі шырокае адлюстраванне ў навуковай літаратуры. У абагульненым выглядзе іх характарыстыку можна знайсці ў вучэбным дапаможніку І.Я. Лепшава "Фразеалогія сучаснай беларускай мовы". Аўтар дапаможніка вылучае чатыры спосабы: фразеолога-сінтаксічны, эліптычны, фразеолога-лексічны, адфразеалагічны [1, с. 17–29]. Кожны з іх рэалізуецца ў некалькіх разнавіднасцях. Напрыклад, фразеолога-лексічным спосабам утвараюцца фразеалагізмы шляхам "разгортвання" мнагазначнага слова, якое, дапаўняючыся іншым словам, пры фарміраванні фразеалагічнай семантыкі адначасова выяўляе абодва свае значэнні: *гад печаны, заводзіцца з паўабароту, чортава гібель, браць верх*.

Вучонымі не было заўважана яшчэ адно цікавае ўтварэнне фразеалагізмаў, пашыранае пераважна ў дыялектнай мове, статус якога пры больш глыбокім аналізе патрабуе вызначэння свайго месца або ў межах фразеолога-лексічнага спосаба, або ў якасці асобнага спосаба фразеаўтварэння. Мы назвалі яго *кампаратывізацыя слова*. Сутнасць яго ў наступным. Неактуальнае, часцей за ўсё іншамоўнае, слова па прычыне слабой адаптаванасці ў мове ці ўстарэласці з цягам часу выходзіць з актыўнага ўжытку. Але яно цалкам не страчваецца, а падпадае пад працэс ідыяматызацыі, перараджэння ў фразеалагізм. Яно пачынае ўжывацца з параўнальным злучнікам як ці яго сінонімамі, але не як самастойнае слова, а як устойлівы кампаратыўны выраз. Гэты выраз, пераймаючы аснову семантыкі ўтваральнага слова ці змяняючы яе, набывае катэгарыяльнае значэнне ад'ектыўнасці або адвербіяльнасці. Такім спосабам, напрыклад, утварыўся фразеалагізм *як флюндра* 'нехайны, нехайна апрануты' ад назойніка *флюндра* 'нехайная жанчына': *Рашчашы ты свой пляітух на галаве, а то ходзіш як флюндра*. Вайшнарышкі Ашм. (СГВ, 364).

Фразеалагізмы, утвораныя кампаратывізацыяй слова, падобныя на фразеалагізмы, утвораныя на аснове параўнальнага звароту. Але гэтае падабенства больш знешняе, паводле фармальнай структуры. Калі ж браць сам працэс ўтварэння, то ён мае сваю адметнасць. У параўнальным звароце – прататыпе фразеалагізма – існуюць жывыя параўнальныя адносіны, якія рэалізуюцца наяўнасцю трох структурных кампанентаў: аб'ект, прадмет і аснова параўнання. Пры фразеалагізацыі гэтыя адносіны ў той ці іншай ступені могуць зацямяцца, разбураюцца, нярэдка аснова параўнання страчваецца наогул, параўн.: (белы, збялец) *як палатно* 'вельмі', (глухі) *як пень* 'вельмі', *як ніць даць* 'вельмі лёгка, проста', 'абавязкова, бяспрэчна'.

Пры кампаратывізацыі слова фразеалагізм узнікае не з параўнальнага зварота, дзе напачатку ўсе кампаненты параўнання празрыстыя і відавочныя, а адразу са слова, сэнс якога няпэўны, невыразны, і гэтая няпэўнасць прыкрываецца параўнальным злучнікам, які быццам апраўдвае ўжыванне слова не ў яго слоўнікавым значэнні. Утвараецца імітацыя параўнання, псеўдапараўнанне, якое набывае часта нематываванае з пункту гледжання сучаснага моўніка фразеалагічнае значэнне. Напрыклад, сёння ў гаворках не выкарыстоўваецца слова *філют* (-а) < польск. *filut* 'свавольнік, круцель, гарэза, прайдзісвет', але сустракаецца ў складзе выразу *як філюта*, які з-за незразумеласці назойнікавага кампанента і адсутнасці жывых

параўнальных адносін нельга разглядаць у якасці параўнання, а варта кваліфікаваць як фразеалагізм з прыметнікавым значэннем 'залішне свавольны, гарэзлівы, лоўкі, шустры хто-н.': *Аньця як філюта, скура на ёй гаворыць*. Жукойні Жэлядскія Астр.

Кампаратывізацыя слоў працэс паступовы, ён ўзмацняецца па меры іх архаізацыі, страты семантычнай празрыстасці. Цікавыя ў гэтым плане прыклады, дзе слова паралельна суіснуе ў свабодным ўжыванні і ў параўнальнай канструкцыі: *Бываіць з добрага чалавека зробіцца вяпла: станиць, як вяпла, і нічога не панімаіць* (вяпла – літ. *vépla* 'дурань, разява'); *Ляпеза – незграбная, ні фігуры, сідзіт, як ляпеза, прышоўшы на вечарынку* (ляпеза – літ. *lepérza* 'нязграбны, непаваротлівы чалавек'); *Як завядземса, то адна на другую: «сутра!» – кажам. Ты робіш, як сутра, ходзіш, як сутра* (сутра – літ. *sutra* 'мурза').

У гаворках засведчаны шматлікія выпадкі пераходных з'яў, што ілюструюць частковую страту словам сваёй самастойнасці і цягаценне яго да параўнальнай канструкцыі. На гэта ўказваюць пэўныя спалучальныя лексічныя і сінтаксічныя сродкі, якія ўцягваюць лексічную адзінку ў сферу лагічнага параўнання.

Няпэўны займеннік *нейкі* (*некі*) ўказвае на сэнсавую няпэўнасць слова, якім характарызуецца суб'ект. Прыклады са словамі *гардыба* 'высокая нязграбная жанчына', *нерапа* 'чалавек, які надта многа есць', *плюндра* 'нехайная': *Села баба на воз, гардыба нека, ледво конь цягня*. Верцялішкі Гродз. (СНМ-2, 49). *От ты таксама некая нерапа. Ясі, покуль ні зьяжаш*. Дамейкі Лід. (СРЛГ, 80). *Да яе ў хату ні ўлесьці, плюндра нека, як у сьвініцы ўсяроўно*. Валькевічы Зэльв. (СРЛГ, 92).

Адносны займеннік *які* (*якая*) выступае ў значэнні няпэўнага займенніка і выконвае аналагічную функцыю. Прыклады са словамі *саўлук* 'няўклуда, нехайны, брудны чалавек', *флюндра*, *хоўра* – 'нехайная жанчына': *Шапку насуня на вушы і паўзе, як саўлук які* (СНМ-2, 205). *Во якая флюндра пашла*. Завельцы Астр. (СПЗБ-5, 267). *Вось папусьціла валасэ, як хоўра якая*. Вярэкі Ваўк. (СРЛГ, 121).

Параўнальны элемент выразна адчуваецца, калі семантычна зацёмненае слова ўступае ў адносіны супастаўлення ці проціпастаўлення з тым словам, што называе аб'ект маўлення ў межах сінтаксічнай канструкцыі "*не хто (што), а хто (што)*". Прыклады са словамі *анчутка* 'нячысцік, сатана', *стаўдур* 'высокі чалавек', *гаргара* 'вялікі будынак, вялікая рэч', *понця* 'цяльпук', *апанча* 'няўклудны, бесхарактарны чалавек': *Не чалавек ты, а анчутка*. Заполле Івац. (ДСК, 21). *Ні дзеўка, а стаўдур, як яна сабе жаніха дабярэ*. Панкі Івац. (ДСК, 219). *О, у цябе не гумно, а гаргара цэлая. Лазаўцы Івац.* (ДСК, 58). *Наш зяць понця некі, а ні чалавек, у яго ні гарыць ні мокня*. Сухая Даліна Гродз. (СНМ, 111). *Ні мужык, а нека апанча, са сваёй жонкай ні справіцца*. Дарашэвічы Гродз. (СНМ-2, 14).

У шэрагу выпадкаў слова, што ўцягваецца ў працэс кампаратывізацыі, становіцца аб'ектам прыхаванага параўнання, якое выражаецца з дапамогай пэўных адзінак, якія да таго ж могуць выконваць ўзмацняльную функцыю:

гэты, гэта: *І калі ўжо гэты афэлак за розум возьмецца*. Ятвезь Ваўк. (СРЛГ, 13) (*афэлак* 'пусты, несур'ёзны чалавек'). *А мая ты! Гэты стумікла толька на людзях стумікла*. *А ў хаця, хай хто слова напроціў скажыць, гатоў забіць*. Косцевічы Астр. (СРЛГ, 112) (*стумікла* 'ціхмяны, стрыманы чалавек'). *А гэты ш вывлока ў хаця ні стыкаіцца, па сколька дней бываіць ні прыходзіць дахаты*. Косцевічы Астр. (СРЛГ, 26) (*вывлока* 'валацуга'). *Гэта флюндра заўсёды сябе пакажа, шлындая тут, аш пазіраць на яе брытка*. Доргішкі Ашм. (СГВ, 522) (*флюндра* 'нехайніца'). *Адно зачачі – і ўжэ плача. От рагеша гэта дзеўчына. Раве і раве раўгеша гэта*. Крывічы Зэльв. (СРЛГ, 97) (*рагеша*, *раўгеша* 'плакса, румза').

ну і (й): *Ну й сарма ты! Німа ў цібе паратку. Ні ў хаця, ні на рабоця*. Вугляны Сморг. (СРЛГ, 103) (*сарма* 'нехайная жанчына'). *Адна скура і косьці. Ну й ты скліфан*. Палушы Астр. (СРЛГ, 105) (*скліфан* 'вельмі худы чалавек'). *Ну і шлёндра гэта Валя*. Трокенікі Астр. (СРЛГ, 128) (*шлёндра* 'жанчына лёгкіх паводзін').

але <ж> і: *Але і афэрма, хто за яго замуж пойдзя*. Караневічы Гродз. (СНМ, 15) (*афэрма* 'уродлівы чалавек'). *Але яна жош лапеза – келаграмаў сто якіх будзя*. Уселюб

Навагр. (СРЛГ, 65) (*лапеза* 'тоўстая жанчына').

добры: Твае дачкі хлопча добры бурвалок: малы, а тоўсты. Даргушы Івац. (ДСК, 35) (*бурвалок* 'здоравае, тоўстае дзіця').

зусім: Есьць у нас адзін такі мужык, зусім таўлуй, анічагуткага рабіць ні хоча, анно ляжыць. Брычыцы Дзятл. (СРЛГ, 115) (*таўлуй* 'гультай').

Кампаратывізацыя аднаго і таго слова ў дыялектнай прасторы можа працякаць нераўнамерна. У адных гаворках яно ўжываецца як паўнакроўная лексічная адзінка, у другіх знаходзіцца ў працэсе перараджэння ва ўстойлівы зварот, у трэціх адбылася поўная архаізацыя лексічнай адзінкі і ўжыванне яе толькі з параўнальным злучнікам у якасці фразеалагізма. З часам фразеалагізм можа сцвердзіцца на ўсёй тэрыторыі бытавання свайго лексічнага папярэдніка ў мінулым. У наступных утварэннях ідыяматызацыю назоўнікаў можна лічыць канчатковай, свабоднае ўжыванне іх мы не сустрэлі ў прааналізаваных сучасных крыніцах: як *утароп* 'ненармальны, звар'яцелы' – *Яна як утароп: пацярала памяць, здзяцініла.* Новіны Нясв. (СПЗБ-5, 241); як *хлюшч* 'наскрозь (мокры)' – *Прышоў с поля мокры як хлюшч.* Кайшоўка Карэл. (СГВ, 62); як *ляска* 'роўная, гладкая, без выбоін (дарога)' – *Ецьця на Шчучын, там дарога як ляска, адна любата ехаць.* Мякішы Шчуч. (СДФГ, 233); як *віціна* 'прыгожая, стройная (дзяўчына)' – *Дзеўка як віціна, любо паглядзець.* Літвінкі Гродз. (СНМ, 175).

Кампаратывізацыяй ахоплены розныя паводле паходжання словы, але часцей запазычаныя, як правіла, слаба асвоеныя. У беларускіх гаворках з запазычаных кампаратывізацыі падлягаюць пераважна балтызмы, германізмы і цюркізмы. Гэта тлумачыцца, тым, што яны генетычна належаць да няблізкароднасных моў і пры ўзмацненні славянскага кампанента ў дыялекце архаізуюцца і сэнсава зацямяюцца ў большай ступені, чым словы блізкароднасных моў (польскай, рускай). Вось некаторыя прыклады фразеалагізмаў, утвораных на аснове: балтызмаў: як *дымба* 'высокі хто-н.' – літ. *dimba* 'высокі хто-н.'; як *кірэбла* 'няўкладна, раскірачыўшыся (ісці)' – літ. *kerépla* 'раскірака'; як *кушла* 'нехайны; нехайна' – літ. *kūšlas* 'хто-н. аброслы валасамі'; як *лут* 'тоўсты, сыты' – літ. *lūtis* 'укормлены'; як *трайда* 'балбатлівы, лапатлівы' – літ. *traidà* 'балбатуха, лапатуха'; як *шакаль* 'вельмі тонкі' – літ. *šakalyš* 'аскепак'; як *шурпа* 'нехайны' – літ. *šūrpa* 'птушка з ускудлачанымі пёрамі'; германізмаў: як *рыхтык* 'вельмі дакладна, належным чынам' – ням. *richtig* 'якраз, дакладна, правільна'; як *флюндра* 'нехайны' – ням. *plunderig* 'абадраны'; як *афэрма* 'нехайны, нязграбны апущчаны' – ням. *ohne Forme* 'бесформенны'; цюркізмаў: як *апанча* 'без мэты, без справы (хадзіць, бадзяцца)' – тур. *yarınca*, крым.-тат. *япынцы* 'плашч, папона'.

Дзякуючы кампаратывізацыі, словы, што выходзяць з актыўнага ўжытку і асуджаны на забыццё, знаходзяць працяг свайго існавання ў новай якасці – у ролі кампанента фразеалагічнай адзінкі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1 Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.

Прынятыя скарачэнні

ДСК – Зайка, А. Дыялектны слоўнік Косаўшчыны / А. Зайка. – Слонім : Слоніўская друкарня, 2011. – 272 с.

СГВ – Сцяшковіч, Т. Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т. Ф. Сцяшковіч; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.

СДФГ – Даніловіч, М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 267 с.

СНМ – Цыхун, А. П. Скарбы народнай мовы: з лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёну / А. П. Цыхун; навук. рэд. П. У. Сцяцко. – Гродна, 1993. – 243 с.

СНМ-2 – Цыхун, А. П. Скарбы народнай мовы: з лексічнай спадчыны Гарадзенскага раёну / А. П. Цыхун. – Гародня : Гарадзенская бібліятэка, 2014. – 242 с.

СПЗБ-5 – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч, А. І. Грынавецкене, Я. М. Рамановіч і інш. ; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка. – 1986. – Т. 5. – 563 с.

СРЛГ – Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны / пад рэд. М. А. Даніловіча, П. У. Сцяцко. – Гродна : ГрДУ, 1999. – 152 с.

УДК 811.161.2'373.2-112

В. В. Денисюк

ВУЛЬГАРНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ, ИЛИ НАЗЫВАЕМ ВЕЩИ СВОИМИ ИМЕНАМИ

В статье проанализированы обценные фразеологизмы, зафиксированные в украинских интермедиях XVII–XVIII вв. Подобные устойчивые словосочетания вступают в конкуренцию с «культурными» устойчивыми единицами, оставаясь тем не менее первичной экспрессивной номинацией различных процессов и действий, выявляются истоки и закономерности употребления в речи фразеологических вульгаризмов.

Исследование истории формирования фразеологического фонда украинского языка было и остается чрезвычайно актуальным. Отечественная лингвистическая наука имеет в своем арсенале значительное количество работ, в которых проанализировано функционирование устойчивых словосочетаний в различные хронологические периоды развития украинского языка. Все же отметим, что остается еще много лакун, куда не дошли умы ученых. В первую очередь это касается тех групп лексики, которые презентуют народный язык и речь. Проникновение таких языковых единиц в письменные тексты относится к позднему периоду. Для украинского языка – это конец XVI в. – XVII в.

Этот период знаменателен и тем, что, наряду с расширением жанров и стилей, в литературный язык просачивается народная речь со всем ее богатством выразительных средств. Специфику народной речи можно охарактеризовать современным выражением «Из песни слов не выбросишь» или, как говорят украинцы, «Народ скаже – як зав’яже». У каждого народа есть готовый арсенал устойчивых выражений – «на все случаи жизни». Эти словесные комплексы, являясь активным элементом живой речи, в большинстве случаев подлежат цензуре в языке литературном. Как свидетельствуют памятники письменности, табу на «терпкие» выражения существовало едва ли не с первых известных нам текстов. Не стал исключением и украинский язык, который литературную линию сначала вел как церковнославянское наследие. Но можно ли делать вывод о вульгаризации тех или других слов, опираясь только на церковнославянские тексты раннего периода? В данном вопросе приход старославянского языка свидетельствует о конфликте нормы и системы. Являясь искусственным по своей природе, имея ограниченную сферу функционирования в нашем древнем обществе, он сделался тем фильтром, который, предложив славянству перевод Святого Писания, дал от ворот поворот многим словам живого языка, мотивируя это отсутствием таковых в Святом Писании. Образность языка первоисточника, умноженная на религиозно-непостижимую сущность деяний святых, загоняла обычных людей в ступор: как же так, я делаю то и то, имею названия и тому, и другому, а они и не делают, и не имеют названий. Подобный парадокс наблюдался не так давно: в Советском Союзе бытовало мнение, что генсеки, руководящие работники, учителя даже в туалет не ходили. Раз не ходили, так зачем слова? Такие слова только запятнают репутацию советского человека. Вероятно,